

HRVATSKI GRAĐEVINARI I EUROPSKA UNIJA

Neizvjesna budućnost i možda spasonosni fondovi

PRIPREMIO:
Branko Nadilo

Čini se da naše banke pripomažu nestanku najvećih tvrtki kako bi ih u sljedećem ciklusu investiranja mogli nadomjestiti europski veliki "igrači", a izgleda da je slično i u Sloveniji iako su tamošnje banke još dijelom u državnom vlasništvu

Nakon više od deset godina od podnošenja zahtjeva za pristupanje Europskoj Uniji, Hrvatska konačno pristupa toj jedinstvenoj nadnacionalnoj zajednici europskih država kao 28. članica. Pregovaralo se punih osam godina i naša je zemlja prema općem dojmu imala najteže i najzahtjevnije uvjete, ali to je sudbina koja sasvim sigurno čeka sve buduće članice, ponajprije zbog toga što su mnogi zasićeni proširenjima i nezadovoljni spremnošću nekih novih članica.

Zanimalo nas je ipak što članstvo u Europskoj Uniji može donijeti hrvatskim građevinarima koji su ionako na koljenima jer su potpuno iscrpljeni dugotrajnom krizom. Poznato je naime da je građevinarstvo grana gospodarstva koja prva osjeti gospodarske probleme, a među posljednjim koja ih se rješava. Isto je tako jasno da se broj zaposlenih od početka krize smanjio za četvrtinu odnosno za više od 26.000 (sa 108.000 u 2008. na 72.000 početkom 2013.) i da je u istom razdoblju zabilježen pad proizvodnje od 37 %.

Iako je opće stajalište da članstvo građevinarima neće donijeti ništa novo jer su mali i međusobno razjedinjeni te u velikim financijskim teškoćama, ipak valja istaknuti da se tri četvrtine financijskih sredstava koja su Hrvatskoj namijenjena iz europskih fondova do 2020. odnosi na gradnju raznovrsnih građevina. Radi se dakle o čak 60 milijardi kuna koje su ponajprije namijenjene vodoopskrbi, rješavanju problema odlaganja otpada, zaštiti od poplava,

navodnjavanju i prometnoj infrastrukturi. Pitanje je koliki će dio toga velikog kolača, koji vjerojatno neće biti u cijelosti iskorišten, pripasti hrvatskim građevinarima.

Iako se smatra da EU građevinarima neće donijeti ništa dobro, ipak je Hrvatskoj do 2020. namijenjeno čak 60 milijardi kuna za gradnju raznovrsnih građevina

Rješavanju tih dvojbi, ali i straha od tzv. "slovenskog sindroma" gdje su praktički nakon ulaska u Europsku Uniju propale gotovo sve veće slovenske tvrtke, nateralo nas je da te probleme pokušamo istražiti u razgovoru s bivšim i sadaš-

njim hrvatskim i slovenskim menadžerima i dužnosnicima. Za to smo, ponajprije zbog rokova, izabrali pomalo neobičnu novinarsku formu. Najprije smo u razgovoru s dr. sc. Petrom Đukanom, umirovljenim gospodarstvenikom i negdašnjim saborskim zastupnikom te prof. dr. sc. Rokom Žarničem, predstojnikom Katedre za ispitivanje materijala i konstrukcija Fakulteta građevinarstva i geodezije u Ljubljani, i negdašnjim slovenskim ministrom zaštite okoliša i prostornog planiranja, potanko razgovarali o trenutačnom stanju europskog te hrvatskog i slovenskog graditeljstva. Potom smo napravili malu anketu sa sadašnjim i bivšim hrvatskim i slovenskim menadžerima o stanju građevinarstva u Europi i mogućnostima građevinarstva malih naroda na velikom europskom tržištu.

Hrvatsko građevinarstvo i Europska Unija

Dr. sc. Petra Đukana zaista ne treba posebno predstavljati čitateljima *Građevinar*a, uostalom mnogi ga smatraju

najutjecajnijim građevinarom od samostalnosti Hrvatske uopće. Bio je svojedobno i predsjednik HSGI-a (1997.-1999.) te 1999. među utemeljiteljima Hrvatske komore arhitekata i inženjera u graditeljstvu. Rođen je 1940. u Čapljini, diplomirao je na Građevinskom fakultetu u Zagrebu 1963., a potom je neko vrijeme radio u *Industrogradnji* i bio voditelj radova na gradilištu u Iraku. Nakon povratka u Hrvatsku zaposlio se u ondašnjem Građevinskom institutu, gdje je dugo bio tehnički direktor, a istodobno je bio i predavač, potom i profesor, na Zavodu za organizaciju i ekonomiku građenja Fakulteta građevinskih znanosti gdje je 1990. i doktorirao. Nakon osamostaljenja Hrvatske bio je dugogodišnji direktor i predsjednik Nadzornog odbora sadašnjega *Instituta IGH* d.d. te saborski zastupnik u Županijskom domu (1993.-2001.), ali i član i predsjednik brojnih saborskih odbora, nacionalnih i upravnih vijeća te nadzornih i upravnih odbora brojnih tvrtki. Smatra se da je bio jedan od glavnih kreatora obnove stambenog fonda nakon Domovinskog rata, ali i poticatelja gradnje mreže autocesta.

Dr. Đukan odabrali smo i zbog toga što je u svojim člancima i istupima na skupovima HSGI-a, Hrvatske komore inženjera građevinarstva i Hrvatske udruge za organizaciju građenja uvijek promišljao o sudbini hrvatskog graditeljstva, pa je tako bezuspješno još 2004. u jednom članku

u našem časopisu prvi isticao potrebu osnivanja "klastera" kao načina međunarodnog poslovanja i pripreme Hrvatske za članstvo u Europskoj Uniji. Štoviše na jednom je građevinskom skupu nekoliko godina prije "zloguko" najavio sadašnju gospodarsku krizu u građevinarstvu. Uostalom teško da itko bolje od njega poznaje stanje hrvatskog graditeljstva.

Europsko graditeljstvo i zemlje s najvećim padom

Svaki je razgovor s dr. Đukanom vrlo zanimljiv jer se radi o stručnjaku koji je uvijek temeljito analizirao kretanja u svjetskom, europskom i hrvatskom tržištu te predlagao moguća rješenja u interesu domaćih graditelja. Tako je bilo i za našeg nedavnog susreta gdje nas je, znajući o čemu pišemo, odmah opskrbio brojnim podacima i tablicama i o europskom i o hrvatskom građevinarstvu, vjerojatno tezama za buduće obraćanje na nekom stručnom skupu.

Gospodarstva gotovo svih europskih zemalja bilježe pad građevinske proizvodnje, što je izravno povezano s dubinom krize i gospodarskom strukturom svake zemlje

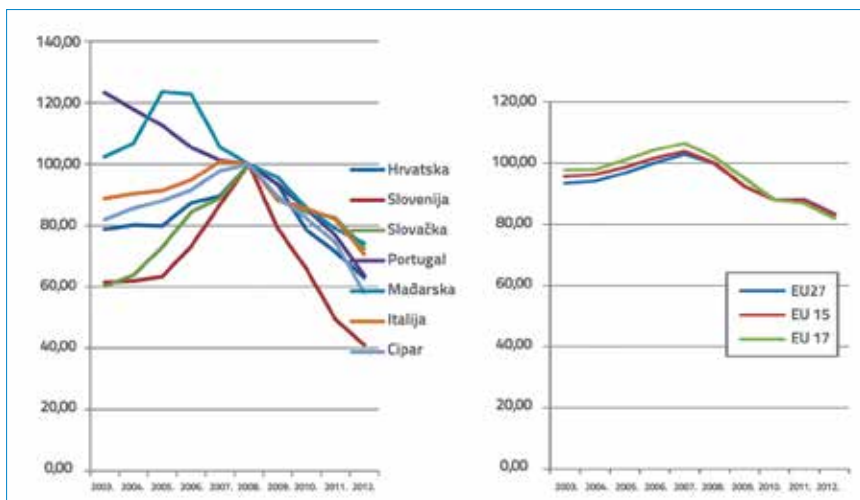
Odmah je istaknuo da gospodarstva gotovo u svim zemljama Europe bilježe

pad proizvodnje u sektoru građevinarstva, što se izravno povezuje s financijskom i gospodarskom krizom, njezinom dubinom i gospodarskom strukturom pojedinih zemalja. Pokazao nam je i posebnu tablicu s prikazom indeksa ukupne vrijednosti građevinskih radova za cijelu Europsku Uniju od 2003. do 2012. s pridodanim zemljama koje nisu članice (Švicarska i Norveška), ali i zemljama kandidatkinjama (Crnom Gorom, Hrvatskom, Makedonijom i Turskom). Valja dodati da za Belgiju podaci nisu poznati, a da su za neke zemlje podaci samo procijenjeni. Posebno su prikazani i indeksi za tzv. EU 27 (dakle sve članice bez Hrvatske), EU 15 (sve zemlje članice do 1995.) i EA 17 (sve zemlje članice eurozone). Svi indeksi su računani za 2010. kao baznu godinu (2010. = 100).

Dr. Đukan se potrudio pa je posebno izdvojio osam zemalja u kojima je pad proizvodnje najveći, a tu je skupinu nazvao "selekcija zemalja s najvećim padom ukupne vrijednosti građevinskih radova", a dodatno je preračunao i sve indekse na baznu godinu 2008. (2008. = 100), dakle godinu u kojoj je izbila financijska kriza. Vidljivo je da su zemlje Europske Unije imale u četiri krizne godine prosječan pad građevinarstva od približno 17 %, a grupa od 8 zemalja ("selekcija") s najvećim padom ukupne vrijednosti građevinskih radova između 30 pa i 45 % u prosjeku. Posebno je za-

Zemlje s najvećim padom proizvodnje u razdoblju 2003.-2012. (2008.=100) uspoređene s posebnim cjelinama Europske Unije

	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
EU 27	93,40	98,10	96,77	100,09	102,84	99,84	92,35	88,02	88,12	83,41
EU 15	95,62	96,21	98,63	103,82	103,82	100,00	92,30	88,00	87,85	83,13
EA 17	97,81	97,89	101,31	106,46	106,46	101,87	94,98	88,00	86,79	81,99
Cipar	81,91	85,54	87,99	91,56	97,77	100,00	89,42	82,26	74,42	58,06
Hrvatska	78,76	80,20	79,88	87,33	89,55	100,00	93,24	78,48	71,42	63,01
Irska	227,66	285,57	313,87	323,14	140,98	100,00	63,89	44,58	37,06	34,24
Italija	88,77	90,36	91,33	94,82	100,91	100,00	88,53	85,43	82,01	70,64
Mađarska	102,33	106,75	123,57	122,73	105,50	100,00	95,63	85,65	78,94	74,16
Portugal	123,25	117,88	112,55	105,42	101,24	100,00	93,38	85,48	76,73	63,70
Slovačka	60,22	63,79	72,96	84,33	88,99	100,00	88,25	84,28	82,56	71,51
Slovenija	61,52	61,95	63,31	73,23	86,73	100,00	79,07	65,71	49,37	41,04

Usporedni grafikoni zemalja s najvećim padom građevinske proizvodnje za razdoblje 2003.-2012. (2008.=100) s pojedinim cjelinama Europske Unije

nimljiva situacija u Irskoj gdje je najprije bujanje financijskog sektora izazvao nagli rast građevinarstva (i do 350 %), a potom i dramatičan pad (u razdoblju od 2007. do 2010. godine za čak 85 %).

Stoga je Irsku kao netipičnu zemlju izbacio iz svoje analize jer jednostavno potpuno "karikira odnose". Potrudio se izraditi grafikone za Europsku Uniju (za EU 27, EU 15 i EA 17), ali i za sedam zemalja koje nikako ne bismo smjeli nazvati "sedam veličanstvenih". To su: Cipar, Hrvatska, Italija, Mađarska, Portugal, Slovačka i Slovenija. Zanimljivo da je prema tim indeksima najlošija situacija u Sloveniji gdje je zabilježen pad od gotovo 59 %. Doduše mora se priznati da je indeks građevinske proizvodnje u toj zemlji bio među najnižima 2003. i da je u odnosu prema 2008. iznosio 61,52 % i od "selektiranih" je zemalja bila slabija samo Slovačka sa 60,22 % (mnogo je inače zemalja s niskom proizvodnjom u 2003., ali ih je teško usporediti jer su navedene u tablici u kojoj je bazna godina 2010.). Stoga bi pad Slovenije u odnosu na "početnu" 2003. iznosio približno "samo" 20 %. Treba reći da je baš 2008. za Sloveniju bila najuspješnija i da poslije toga slijedi stalni pad.

Nešto bolji od Slovenije je Cipar s padom od gotovo 42 %, a slijede Hrvatska s padom od gotovo 37 % i Portugal s nešto više od 36 %. Preostale zemlje od sedam najlošijih imaju pad manji od 30 % (Italija 29,36 %, Slovačka 27,29 % i Mađarska 25,84 %).

Za Hrvatsku, koja je i bila predmetom razgovora, valja reći da je također imala relativno nisku građevinsku proizvodnju 2003. i da je potom stalno rasla (uz manju stagnaciju 2005.) i da je najveću razinu dostigla 2008. i da otad stalno pada, u prosjeku od 7 % do 8 % na godinu.

Hrvatska je 2003. imala relativno nisku proizvodnju koja je potom gotovo stalno rasla, a najveću je razinu dostigla 2008. i otad stalno pada, u prosjeku od 7 % do 8 % na godinu

Razgledali smo i podatke o broju tvrtki, broju zaposlenih, ukupnom prihodu, dodatnoj vrijednosti i produktivnost u Europskoj Uniji tijekom 2007., dakle prije krize. Inače je udio građevinarstva u gospodarstvu najrazvijenijih zemalja Europe približno 12 %, dok je u nas tek nešto više od 7 %. U ključnoj je godini u Europskoj Uniji i Norveškoj ukupno 3.090.000 tvrtki zapošljavalo 14.793.000 radnika i ostvarivalo nešto više od 1665 milijardi eura, a dodatna je vrijednost iznosila nešto više od 562 milijarde eura. Produktivnost po jednom zaposlenom iznosila je 38.000 eura, najviše 54.000 eura u najmu opreme (a takvih je tvrtki i najmanje i imaju najmanje zaposlenih), potom u pripremi gradilišta i općem građevinarstvu (41.700 i 40.100 eura), a najmanja u instalacijama i

završnim radovima (36.000 i 32.700 eura). Najveći je udio tvrtki u dodatnoj vrijednosti i u broju zaposlenih od 1 do 9 i od 10 do 49 zaposlenih. Oni ukupno sudjeluju u gotovo dvije trećine dodatne vrijednosti (64,8 %), a zapošljavaju i više od toga, čak 72,1 % (od toga tvrtke s najmanje zaposlenih 41,5 %). Tvrtke od 50 do 249 zaposlenih zapošljavaju 15,9 %, a tvrtke s više od 250 zapošljavaju 12 %, a sudjeluju u dodatnoj vrijednosti sa 17,9 % i 17,3 %.

S obzirom na prirodu građevinskih usluga, struktura je građevinarstva s velikim brojem malih tvrtki prilagođena građevinarstvu i potražnji jer se uglavnom obavljaju lokalno. U svim je zemljama stoga manji broj velikih organizacija koje u svojoj sredini prihvaćaju velike projekte, a ujedno djeluju i globalno.

Problemi hrvatskih građevinara

Za uvid u naše stanje važno je istaknuti da velika poduzeća znatno više po zaposlenom pridonose ukupnom BDP-u kroz veću dodatnu vrijednost. Takvoj je strukturi koja postoji u Europskoj Uniji odgovarala i struktura hrvatskih građevinara do sadašnje krize, a pitanje je što će biti nakon oporavka. Čini se, izravno razmišlja dr. Đukan, da naše banke sa stranim vlasnicima pripomažu nestanku najvećih tvrtki kako bi ih u sljedećem ciklusu investiranja mogli nadomjestiti europski veliki "igračići". Izgleda da bi takva situacija mogla biti i u Sloveniji, gdje tamošnje banke, iako još uvijek u znatnome državnom vlasništvu, igraju sličnu ulogu.

Dr. sc. Petar Đukan snimljen tijekom jednog intervjua

Katastrofično je, kaže, stanje najvećih građevinskih tvrtki od 2008. do 2012. godine, posebno kada se uspoređuju ukupan prihod i neto dobit, a to je argumentirao još jednom tablicom. Tako je, primjerice, *Konstruktor-inženjering* d.d. iz Splita u 2008. imao ukupan prihod 2372 milijuna kuna i neto dobit 41,6 milijuna, da bi nakon stalnog pada u 2012. ukupna vrijednost bila više od osam puta manja i iznosila 284 milijuna kuna, a umjesto dobiti ostvaren je manjak od 53,6 milijuna kuna, koji je ipak bio manji nego 2011. kada je bio čak 74 milijuna, uz ukupan prihod od 1747 milijuna kuna.

Još je drastičniji slučaj *Dalekovod* d.d. koji je 2008. imao ukupan prihod od 2280 milijuna kuna i neto dobit od 82,5 milijuna kuna. Sljedeće su se godine ukupan prihod i neto dobit neznatno povećali (na 2386 milijuna i 88,9 milijuna kuna), a 2010. uslijedio je znatan pad i ukupan je prihod iznosio 1579 milijuna kuna, ali je zato neto dobit smanjena na samo 2,86 milijuna. Najgora je bila 2011. kada je ukupan prihod iznosio 1045 milijuna kuna, ali je zato "neto manjak" iznosio čak 277,3 milijuna kuna. Izvjesno je ohrabrenje 2012. kada je ukupan prihod bio 1101 milijun kuna, ali manjak samo 9,7 milijuna kuna.

I sljedeće tvrtke na popisu, *Viadukt* d.d. i *Tehnika* d.d. za približno su trostruko u 2012. smanjile ukupan prihod koji su imale u 2008., pa je bio 652 milijuna odnosno 624 milijuna, no zato je znatno smanjena neto dobit koja je za *Viadukt* iznosila 1,6 milijuna, a *Tehnika* je čak bila

prvi put u minusu s 3,4 milijuna kuna. Sličan je slučaj i *Hydroelektra Niskogradnja* d.d. na šestom mjestu koja je također stalno smanjivala ukupan prihod i neto dobit, ali nije imala gubitak. Doduše neto je dobit u 2012. gotovo simbolična i iznosi 0,7 milijuna kuna.

Poseban je slučaj *Osijek Koteks* d.d. na petom mjestu koji je u 2008. imao ukupan prihod od 1511 milijuna kuna i neto dobit od 40,7 milijuna, što se u sljedećoj smanjilo za približno trećinu, da bi od 2010. bio ostvaren gubitak od 70,8 milijuna, potom 122,1 milijun i 54,6 milijuna kuna, iako je u tim godinama ukupan prihod bio relativno stabilan i iznosio 716, 789 i 485 milijuna kuna. Time se *Osijek Koteks* svrstao među najneuspješnije građevinske tvrtke jer je tri godine poslovao s gubitkom. Doduše u tome ga je premašila *Ingra* d.d. koja je od 2009. svake godine iskazivala gubitak, ali *Ingra* nikad nije bila klasična građevinska tvrtka. Gubici su relativno stabilni i kreću se između 75 i 90 milijuna kuna, osim u 2012. kada su najmanji (54,5 milijuna). Zanimljivo da je *Ingra* u 2008. imala ukupan prihod od 1039 milijuna kuna, a da je u 2012. pao čak deseterostruko na 100 milijuna kuna.

Na osmom je mjestu *Institut IGH* d.d. koji se obično ne pojavljuje u takvim prikazima jer također nije klasično građevinsko poduzeće. *IGH* je 2008. imao ukupan prihod od 793 milijuna kuna i neto dobit od 72,3 milijuna kuna. To se postupno smanjivalo da bi u 2012. ukupan prihod bio 258 milijuna, a iskazan je i prvi gubitak od 62 milijuna kuna. Sljedeće tvrtke na popisu *GP Krk* d.d., *Skladgradnja* d.o.o. i *Radnik* d.d. (Križevci) smanjile su i ukupne prihode i neto dobit, ali nisu poslovale s gubitkom. *GP Krk* je čak među tvrtkama čiji se ukupan prihod 2012. najmanje smanjio u odnosu na 2008., manje od polovice (s 554 milijuna na 333 milijuna), a zanimljivo je što je u 2009. iznosio 703 milijuna kuna. *Skladgradnja* je tvrtka koja je od svih spomenutih u 2012. ostvarila najveću dobit – čak 34,3 milijuna kuna. Za *Radnik* međutim nisu poznati podaci iz 2012. Situacija je još znatno dramatičnija kada se kao bazna godina za te tvrtke

Dr. sc. Petar Đukan objašnjava svoja stajališta na jednom skupu

uzme 2008. Tada je ukupan prihod svih tvrtki u 2009. 77,5 %, u 2010. 47,1 %, potom malo raste u 2011. na 55,8 %, da bio u 2012. iznosio 27 %. Neto prihod izgleda još tužnije jer je samo 2009. iznosio 37,5 %, a potom slijede gubici od 26,6 %, 63,9 % i 84,4 %.

Dr. Petar Đukan istaknuo je kako su podaci nešto niži od onih koji su prikazani u materijalima *Eurostata*, ali je vjerojatno riječ o metodološkim razlikama. Inače je svoju analizu potkrijepio i veržnim indeksima mjesečnih statističkih izvješća koji se stalno smanjuju, potom brojem izdanih odobrenja za građenje, ali i njihovom vrijednošću. Usporedio je kretanje BDP-a (u milijardama eura i per capita) i DV-a (dodatne vrijednosti) za razdoblje od 2004. do 2012. Zaključio je kako je pad vrijednosti građevinskih radova izravno povezan s padom BDP-a.

Iako je gospodarska kriza sve potaknula, dojam je da je trebalo građevinskim radovima regulirati druga makroekonomska kretanja

Iako se čini da su uzroci te pojave isti i da su potaknuti krizom izvana, dojam je da je pad građevinarstva morao biti modeliran drukčije i da se trebalo građevinskim radovima regulirati druga makroekonomska kretanja. Dakako da je pritom trebalo voditi računa o irskim pokazateljima neprimjerenog i nereguliranog rasta građevinarstva izazva-

nog golemim rastom prometa i cijena nekretnina, ali je naše najveće tvrtke, koje su nositelji razvitka građevinarstva i cijele države, trebalo usmjeriti prema održivim investicijama (energetici, turizmu, poljoprivredi – navodnjavanju, željeznici i luci Rijeka ...) kako se to prije više godina predlagalo na brojnim skupovima i u stručnim člancima.

Rastajući se rekao nam je kako se briga o našem građevinarstvu nekad vodila mnogo pažljivije i promišljenije. Sve su najveće poslove radili domaći izvođači, osim onih koje je politika nametnula, pritom je mislio na *Bechtel* i *Bouygues*. Priznao je da domaći izvođači nisu bili uključeni u gradnju uređaja za pročišćavanje jer se tu većim dijelom radi o opremi, ali i to su mogli da prije toga nisu uništene praktički sve strojarske tvrtke. Sve u svemu, sasvim je izgledno da domaći građevinari neće moći konkurirati ni u zemlji ni vani velikim stranim građevinskim tvrtkama, preostaje jedino da rade kao podizvođači. Dr. Đukan nije sretan ni s najavljenim predstečajnim nagodbama jer to je prava prigoda da se neki domognu kontrole vrijednih tvrtki za vrlo mali novac.

Stanje u slovenskom građevinarstvu

Prof. dr. sc. Roko Žarnić redovni je profesor Fakulteta za građevinarstvo i geodeziju Ljubljanskog sveučilišta, a rođen je 1950. u Ljubljani. No istodobno je i Hrvat s dalmatinskim, zapravo makarskim korijenima. Gimnaziju je završio

u Zagrebu, a potom je nastavio školovanje u Ljubljani, gdje je najprije 1974. diplomirao građevinarstvo, a potom je 1985. magistrirao te zatim 1992. doktorirao. Od 1974. do 1993. radio je u ZRMK-u (Zavod za raziskavo materijalov in konstrukcij – Zavod za ispitivanje materijala i konstrukcija), a od 1993. na Fakultetu za građevinarstvo i geodeziju. Zapravo na Katedri za ispitivanje materijala i konstrukcija (Katedra za preskušanje materialov in konstrukcij) koju je i utemeljio nakon razdruživanja s Arhitektonskim fakultetom i gdje je i danas predstojnik. Također je član Uprave za istraživanje i razvoj u *GI ZRMK* u Ljubljani, a 2004. ustanovio je Slovensku građevinsku tehnološku platformu i aktivno se uključio u osnivanje Europske građevinske tehnološke platforme (ECTP), gdje je sad vodi područje za istraživanja kulturne baštine. Bio je 1999. pozvani gost profesor na Sveučilištu u Boulderu u SAD-u, a od 1983. vodio je ili bio uključen u mnoge međunarodne projekte, uključujući i one što ih financira Europska Unija. Gostovao je 2006. u laboratoriju Europske Unije ELSA u Ispri u Italiji, gdje je vodio posebnu skupinu europskih stručnjaka (među njima i hrvatskih) s kojima je pokrenuo izradu novih eurokodova (Eurocod 10) namijenjenim konstrukcijama od stakla.

Odluka da o problemima slovenskog građevinarstva razgovaramo s prof. Žarnićem nije bila motivirana samo činjenicom što dobro govori hrvatski jezik (iako ni to nije zanemarivo) već time što je neko vrijeme, nešto manje od dvije

Prof. dr. sc. Roko Žarnič iz doba kada je bio u vladi Boruta Pahora

godine (2010.-2011.), bio ministar za okoliš i prostor u vladi Boruta Pahora. Štoviše za slovensku je vladu svojedobno razvijao strategiju spašavanja građevinarstva i, kako nam je odmah rekao, pokazalo se da su glavni problem bile banke i povećani zahtjevi za jamstvima zbog nezgodnih iskustava s nedavnim "tajkunizacijama". Činjenica da ima dvojno i slovensko i hrvatsko državljanstvo nije bila osobita prepreka pri imenovanju za ministra jer se uvažavala njegova stručnost.

Problemi slovenskih građevinara bili su u slaboj likvidnosti i blokiranim računima te smanjenoj javnoj nabavi i privatnim investicijama, ali i slaboj prodaji stanova te visokim troškovima poslovanja

S prof. Žarničem razgovarali smo za jednog posjeta kolegama na zagrebačkom Građevinskom fakultetu s kojima surađuje na nekim znanstvenim i stručnim projektima. Odmah nam je pokazao što je za spas slovenskog građevinarstva bio pripremio 2010., još dok se kriza nije bila potpuno "razigrala". Problemi su dakle bili u vrlo slaboj likvidnosti i blokiranim računima, smanjenoj javnoj nabavi i privatnim

investicijama, padu prodaje stambenih nekretnina i visokim fiksnim troškovima poslovanja. Tome su bili pridodani nepovoljni vremenski uvjeti, nedostatak inozemnih poslova, izrazito nepovjerenje javnosti, a usto je trebalo djelovati što žurnije, u roku od nekoliko mjeseci. Tražio je da se pripreme veliki investicijski projekti, odobre potpore za mnoge troškove te uvedu fleksibilnija rješenja u zakon o radu i porezne olakšice. Za inozemne je poslove tražio pojačanje gospodarske diplomacije, posebno na području Balkana, Rusije i nekih arapskih zemalja i sl.

Štoviše temeljito su proučene sve mjere u milijardama eura koje su za spas građevinarstva poduzete u Austriji, Belgiji, Finskoj, Francuskoj, Njemačkoj, Italiji i Nizozemskoj. Odnosile su se na smanjivanje PDV-a, porezne olakšice, smanjivanje obveza lokalnih zajednica i zakonske promjene, ali i pokretanje brojnih velikih investicija u energetske obnovu zgrada javne namjene, infrastrukturne i prometne zahvate, obnovu školskih zgrada i sl.

Plan je zaista bio dobro prihvaćen i donesene su i neke odluke, a utemeljen je poseban tehnički ured za gradnju pri Gospodarskoj komori koji je nastojao pojačati radove na gradilištima sa

svim potrebnim uvjetima, potaknuti oporavak i nove investicije, smanjiti prepreke i ubrzati nova ulaganja te bolje regulirati javnu nabavu, plaćanje kooperanata i sl. Uprava za prostorno planiranje izradila je prijedloge zakona i unatoč brojnim kritikama osjećalo se da se nešto pokreće. No onda je vlada pala i sve naglo zaustavljeno.

Građevinarstvo je u padu već punih pet godina i dr. Žarnič vjeruje da je do dirnulo dno. Sada je u pripremi dosta novih poslova, poput gradnje nove brze ceste Novo Mesto – Metlika, uređenja donje Drave, gradnje velikoga logističkog centra na granici s Hrvatskom, ali i nove strategije stambene izgradnje za najam i sl. Znatno se više koriste i kohezijski fondovi Europske Unije, a računa se i na novi ciklus od 2014. do 2020. Jedna je od važnijih novina opozivanje "špekulativnog" prometa nekretnina i pokušaj njihova centraliziranog vrednovanja. Računa se da bi im to moglo smanjiti ukupnu vrijednost jer bi to radili posebni javni procjenitelji.

U početku je krize bilo oko 90.000 zaposlenih, a sada se čak uočava i da nema dovoljno radnika. Od negdašnjih dvadeset najvećih slovenskih poduzeća radi ih tek 7, a među prvih deset polovica ih je profitabilnih. Vlada čak pokušava

na neki način spasiti *Primorje* iz Ajdovščine koje je u stečaju, posebno stoga što bi htjela zadržati stručne kadrove i njihovo znanje, ali i vrijednu opremu. Inače posebna je zanimljivost da se broj tvrtki unatoč krizi nije mijenjao. Primjerice oko 15% ih se na godinu zatvara, ali ih se isto toliko novih otvara, pa im je broj stalan i kreće se između 6800 i 6900. Doduše uočljiv je trend sve manjih tvrtki sa što manje zaposlenih koje su i manje učinkovite. U odnosu na početak krize, manje je približno 40.000 zaposlenih.

Prof. dr. sc. Roko Žarnič tijekom razgovora

Inače je vrijednost građevinskih radova u prvom tromjesečju 2013. manja u odnosu na prošlogodišnje razdoblje za čak 24 %, najviše među 19 država Europske Unije za koje su poznati podaci, priča dr. Žarnič. Najveći je pad građevinarstva od čak 53 posto zabilježen baš u stambenoj izgradnji, kod zgrada službene i javne namjene 33 %, a u gradnji inženjerskih građevina (prometnica, infrastrukture i sl.) samo 9 %. Povećan je broj ugovora na infrastrukturnim projektima jer se pokušavaju iskoristiti dostupni europski fondovi, a ta se sredstva moraju iskoristiti u najkraćem roku.

Među deset najuspješnijih građevinskih tvrtki u Sloveniji na prvom je mjestu CGP d.d. iz Novog Mesta koji je u prošloj godini ostvario 117,7 milijuna eura ukupnog prihoda, ponajprije zahvaljujući gradnji nove tvornice lijekova za Krku u Krškome. U toj se tvrtki nadaju da će desetinu ovogodišnjih prihoda moći ostvariti na tržištu bivše Jugoslavije. Uvijek se pritom ističe da je SCT, inače već nekoliko godina u stečaju, 2008. tu uspio ostvariti ukupan prihod od 534 milijuna eura.

U Sloveniji je veliko nezadovoljstvo javnom nabavom i govori se da nestručnost i nesposobnost javni naručitelji "uspješno" štite nemogućim zahtjevima

Druga je po redu Gorenjska gradbena družba d.d. iz Kranja koja je ostvarila 73,8 milijuna eura. Slijedi ih SGP Pomgrad d.d. iz Murske Sobote sa 67,1 milijun eura, a najveći su im posao gradnja fakulteta za kemiju i računarstvo (inače je Pomgrad grupa ukupno ostvarila 102 milijuna eura). Strabag d.o.o. u Sloveniji ostvario je prošle godine ukupan prihod od 53,8 milijuna eura, ali i najveću neto dobit od 3,4 milijuna eura. Među boljim građevinskim tvrtkama bili su i CGP d.d. iz Nove Gorice, SŽ – Železničko gradbeno podjetje Ljubljana d.d., Begrad d.d. iz

Novog Mesta i GIC gradnje d.o.o. iz Rogaške Slatine, ali i Nivo Celje d.d. i CPL – Cestno podjetje Ljubljana d.d. koji su ostvarili gubitak, CPL čak od 10,6 milijuna eura. Sve u svemu, bio je zaključak prof. dr. sc. Roka Žarniča, građevinari se u Sloveniji nadaju boljim vremenima. Međutim u posljednje se vrijeme sve više vode rasprave o nemogućim uvjetima poslovanja koji se nameću u javnoj nabavi koja čini gotovo polovicu građevinskog tržišta. Čini se da su rasprave iste kao u Hrvatskoj, ali ipak znatno oštrije. Govori se, naime, da nestručnost i nesposobnost javni naručitelji "uspješno" štite nemogućim zahtjevima koji od izvođača traže nepoštivanje nekih članaka zakona o obveznim odnosima, ali i dobrih običaja graditeljske prakse. Zanimljivost je da uvođenje standardiziranih uvjeta u javnoj nabavi zahtijevaju i strani građevinari na slovenskom tržištu. Posebno se to odnosi na normalno visoke zahtjeve za bankovna jamstva, ali čini se da država zasad ništa ne čini.

Zaključujući zanimljiv i iscrpan razgovor s prof. Žarničem neformalno nam je rekao da se više nikad ne bi uključio u politiku jer to je težak i odgovoran posao koji je pritom, u odnosu na druge, i slabo plaćen. Od zbivanja u hrvatskom građevinarstvu, koja dako dobro poznaje, sviđa mu se način na koji se pokušavaju riješiti problemi nelegalne gradnje. Ujedno mu se, kao i mnogima u svijetu, sviđa brzina i kvaliteta u gradnji mreže autocesta.

Anketa među stručnjacima

Spomenuli smo već da smo u nastojanju da sa što više strana osvjetlimo uvjete poslovanja hrvatskih građevinara u Europskoj Uniji, zamolili još nekoliko hrvatskih i slovenskih stručnjaka da nam odgovore na nekoliko jednostavnih pitanja. Na naše su se molbe spremno odazvali Filip Filipec, dipl. ing. građ., dugogodišnji i uspješni glavni direktor Tehnike d.d. iz Zagreba, Zdenko Karakaš, dipl. ing. građ., direktor HUP-Udruge poslodavaca u graditeljstvu te

negdašnji ministar graditeljstva i zaštite okoliša, ali i veleposlanik u Poljskoj i Njemačkoj i prof. dr. sc. Vladimir Skendrović, umirovljeni direktor Ureda Svjetske banke u Zagrebu i predavač na više građevinskih fakulteta, ali i mr. sc. Črtomir Remec, direktor CBS Inštituta d.o.o. u Trebnju u Sloveniji te predsjednik IZS-a (Inženjerske zbornice Slovenije) i aktualni predsjednik Izvršnog odbora ECEC-a (European Council of Engineers Chambers – Europsko vijeće inženjerskih komora). Neki su u odgovorima bili iscrpni, a neki vrlo lapidarni i izravni, poput prof. Skendrovića. Slijede odgovori:

1. *Kakve su šanse za skori oporavak cjelokupnoga europskog građevinarstva i što bi trebalo učiniti da građevinari malih zemalja budu ubuduće više nazočni na inozemnim gradilištima?*

Filip Filipec: Europska gospodarstva više nisu u recesiji pa posljedično tome iz krize je izašlo i graditeljstvo. To ne znači da su se vratile zlatne godine investicijskog buma i jeftinog kapitala, ali nisu ni godine krize. Europska gospodarstva bilježe rast BDP-a, ali nije realno da to bude 7-8 %, pa da posljedica bude velik rast investicija. Realnost je rast 1-3 % što znači manju investicijsku aktivnost, ali ipak rast i izlazak iz krize te zaposlenost kapaciteta.

Filip Filipec, dipl. ing. građ., u pauzi između dva sastanka

Zdenko Karakaš: Ne bih se složio da je cijelo europsko građevinarstvo u krizi, jer ima zemalja gdje jest i u kojima nije. Primjerice, u Poljskoj nije kriza u graditeljstvu, a u Sloveniji je razarajuća. Građevinarstvo u svakoj zemlji u prvom redu služi da pruži usluge građanima i izravno ovisi o gospodarskim i društvenim prilikama i nepogrešivo zrcali to stanje.

Bez gospodarskog rasta nema ni investicija zbog pogoršanoga socijalnog položaja građana, nezaposlenosti, mirovina, zdravlja...

Za veću konkurentnost građevinara malih zemalja na europskim tržištima bilo bi potrebno učiniti da u svojoj zemlji dobiju odgovarajući status i normalne tržišne uvjete za poslovanje te da se tako osposobe za međunarodnu utakmicu. U zemlji bez gospodarskog rasta nema ni investicija zbog pogoršanoga socijalnog položaja građana, nezaposlenosti, mirovina, zdravlja...

Prof. dr. sc. Vladimir Skendrović: Teško je prognozirati oporavak europskog građevinarstva jer ovisi o oporavku cjelokupnog gospodarstva. Hrvatski su građevinari propustili priliku u vrijeme kada su imali novca da se pripreme i osposobe za izlazak na inozemna tržišta.

Mr. sc. Črtomir Remec: Stanje europskog graditeljstva odraz je globalne krize u gospodarstvu i društvu. Sredozemne se zemlje suočavaju s velikim padom vrijednosti građevinskih radova, a oni su se, gledajući i Europsku Uniju, u prošloj godini smanjili za 4,5 %. U 2013. predviđa se daljnji pad od 2,6 %. Unatoč tome, građevinarstvo još uvijek ima 9,1 % BDP-a, a zapošljava više od 14 milijuna radnika u tri milijuna tvrtki – više od 90 % SME (small and medium-sized enterprises – malih i srednjih poduzeća). Protukrizni su postupci u mnogim zemljama smanjili nestambenu gradnju za 9,9 % i infrastrukturne radove za

6,5 %. Smanjila se i obnova postojećega stambenog fonda 2 %, unatoč financijskim mehanizmima Europske Unije za sufinanciranja energijske obnove javnih i privatnih zgrada.

2. Ulaskom u EU očekuje se porast građevinskih poslova i u Hrvatskoj, posebno onih financiranih iz strukturnih fondova, pa je pitanje što bi se trebalo i moglo učiniti da veći dio tih poslova ne obavljaju strani izvođači?

Filip Filipec: Dvije su pretpostavke za uspjeh na licitaciji. Prvo treba ispunjavati sve formalne uvjete i drugo biti konkurentan. Udruživanjem prije licitacije moguće je postići da se ravnopravno konkurira i velikim stranim kompanijama. Konkurentnost je problem za sebe jer ste kao lokalna tvrtka u nekim dijelovima sigurno konkurentniji od stranca (radna snaga) dok niste u drugim dijelovima (primjerice financiranju). Što se tiče zaštite na državnim licitacijama, postoje dvije mogućnosti: licenciranje i nacionalna povlastica. Najčešće raspisivači to ne koriste pa su domaće tvrtke izložene konkurenciji i domaćih i stranih tvrtki.

Na državnim licitacijama postoje dvije mogućnosti zaštite domaćih tvrtki, a to su licenciranje i nacionalna povlastica, ali se to najčešće ne koristi

Zdenko Karakaš: Financiranje iz strukturnih fondova sigurno je šansa za porast investicija u Hrvatskoj i to ne samo građevinara već i industrije, pa je svakako treba iskoristiti. Mogu se nuditi vlastite usluge i proizvodi ili u kooperaciji s inozemnim partnerima nastupati i na drugim tržištima. Svaki projekt valja dobro pripremiti u svim fazama i kvalitetnom suradnjom projektanta te hrvatske industrije i građevinara protežirati otvorena rješenja koja nam više odgovaraju. Mislim da su tu usko grlo hrvatski projektanti koji su također

u teškoj situaciji jer su iscijedeni niskim cijenama, ali i s nedovoljnim i raspršenim kapacitetima. Također je moguća i partnerska zajednica sa stranim ponuđačima od početka postupka nudenja poslova jer, ako je moguća, ima svojih znatnih prednosti.

Zdenko Karakaš, dipl. ing. građ., snimljen tijekom jednog druženja s novinarima

Prof. dr. sc. Vladimir Skendrović: Nije moguće spriječiti da poslove dobivaju strani izvođači. Poslove će dobivati sposobniji i konkurentniji izvođači, bilo naši ili strani. To ne znači da će naši radnici ostati bez posla.

Mr. sc. Črtomir Remec: Po mom mišljenju perspektive pojedinih država nisu toliko vezane na veličinu, već na strategiju Europske Unije za održivu gradnju u sljedećem financijskom razdoblju od 2014. do 2020. i sposobnosti crpljenja europskih sredstava te nacionalnu strategiju razvoja graditeljstva. Graditeljstvo je tradicionalno konzervativna gospodarska grana koja većinu radova izvodi u domaćem okruženju (ili na domaćem tržištu) i susjednim državama. Samo veće i specijalizirane građevinske tvrtke izlaze na udaljenija tržišta, gdje uobičajeno s lokalnim partnerima izvode zahtjevnije građevinske zahvate.

3. *Koji su po Vašem mišljenju uzroci sloma slovenskog građevinarstva i je li to mogući scenarij i u Hrvatskoj? Ako jest, što bi se moglo i moralo učiniti da se spriječi situacija da domaći građevinari postanu samo podugovarači stranih tvrtki?*

Filip Filipić: Kriza plus ulazak "jakih" igrača na mala tržišta uz pomoć financijskog sektora dva su osnovna razloga za slom nekada moćne i dobre slovenske građevinske operative. Isti scenarij slijedi i nama u Hrvatskoj. Odgovor što treba napraviti dao sam u prethodnom pitanju.

Zdenko Karakaš: Slom slovenskih građevinarara rezultat je loše poslovne politike građevinskih tvrtki te ukupnog stanja u gospodarstvu i društvu Slovenije. Građevinarstvo je od politike bilo zanečeno i nije bilo ni nastojanja da se poduzmu mjere za ublažavanje, poticanjem investicija i povećanjem mogućnosti dobivanja poslova. Međusobna borba niskim cijenama među domaćim tvrtkama, a bez vlastitog kapitala odvela ih je u likvidaciju. Strane tvrtke koje su financijski jače izdržale su tu bitku i sada će stvarnim cijenama zagospodariti tržištem. Bitno je ostvariti realne cijene s kojima se može poslovati. To je posebno bitno za male i srednje građevinske tvrtke koje zapošljavaju 90 % zaposlenih.

Da se taj sindrom spriječi, u Hrvatskoj treba ukloniti sve prepreke, posebno zakonske okvire koji stvaraju poteškoće u investiranju i osigurati stvarno vrednovanje ponuda uz cijenu za koju se može dobiti tražena kvaliteta. Osim toga, Zakon o javnoj nabavi ne poznaje građevinske radove, poštivanje kolektivnog ugovora u građevinarstvu nije obvezno, a najniža cijena prolazi bez provjere. Čelni su ljudi javnih naručitelja ponajprije stranački podobni, a tolerira se rad na crno te je moguće neplaćanje plaća i doprinosa. Sada predstečajna nagodba spašava one koje se teško može spasiti, a upropaštava zdrave jer bi mogli bolje poslovati bez privilegiranih koji će u svojim ponudama ionako

niske cijene još smanjivati. Nema ni strateškog promišljanja graditeljstva i industrije građevnog materijala. Stoga su hrvatske graditeljske tvrtke nekonkurentne i u borbi za preživljavanje i bez uvjeta za zdravo poslovanje. Građevinska je tvrtka zdrava ako ima 30 % vlastitih sredstava za poslovanje i ako ostvaruje dobit od 4-5 %, a to ne ispunjava ni jedna hrvatska građevinska tvrtka.

Prof. dr. sc. Vladimir Skendrović iz vremena dok je bio direktor Ureda Svjetske banke

Prof. dr. sc. Vladimir Skendrović: Jedan od uzroka sloma velikih slovenskih građevinskih tvrtki su bile njihove loše bilance u smislu strukture kapitala i obveza. To im je ograničilo pristup izvorima financijskih sredstava i jamstava. Takav je scenarij vrlo vjerojatan i u Hrvatskoj.

Jedan su od uzroka sloma slovenskih građevinarara bile loše bilance koje su im ograničile pristup financijskim sredstvima i jamstvima, a to je vjerojatno i u Hrvatskoj

Mr. sc. Črtomir Remec: U Sloveniji je nakon velikog građevinskog buma vezanog za gradnju mreže autocesta u prvom desetljeću ovog stoljeća došlo do velikog pada, većeg od 50 %. Trenu-

tačno se pad polako smiruje i preostale, ponajprije srednje velike građevinske tvrtke najavljuju povećanje narudžbi. Osim izgradnje lokalne infrastrukture, u sljedećim se godinama očekuju veće investicije u željeznice i hidroelektrane. Glavni su uzrok propadanja velikih građevinskih tvrtki, osim smanjenja poslova, bila premala ulaganja u razvoj i neodrživo financiranje vlasničkih preuzimanja.

Osim odgovora na pitanja koja su za sve sudionike bila manje više istovjetna, dvojici smo sudionika postavili po jedno dodatno pitanje. Tako smo Filipa Filipića, glavnog direktora *Tehnike* d.d. pitali:

Svojedobno ste izjavili (Lider, br. 391) da je spreman hrvatski konzorcij za velike investicije poput Omble i Plomina. Jesu li moguća takva okupljanja i za neke investicije u inozemstvu, posebno izvan Europe, te jesu li mogući zajednički istupi s građevinarima iz susjednih zemalja (BiH, Srbija...)?

Filip Filipić: Klasterizacija je neminovna za nastup na većim i zahtjevnijim licitacijama neovisno gdje – u Hrvatskoj, regiji ili bilo gdje u svijetu. Kada se pogleda tablica najvećih hrvatskih građevinskih tvrtki, onda se vidi da se svi vrte nešto malo više iznad 100 milijuna eura. To znači da zbrojeni prihod prvih deset tvrtki čini jednu veću europsku tvrtku. Znači da bi strategija bila da je bolje da svatko dobije bar dio kolača, a ne da nitko ne dobije ništa. Isto tako bankovni sektor u stranim rukama teško daje jamstva i kreditne linije na temelju krizom nagriženih bilanci. Imali smo dodatno pitanje i za mr. sc. Črtomira Remeca:

S obzirom na to da ste predsjednik IZS-a i ECEC-a, za Vas još jedno pitanje: Kakve su šanse projekatana i nadzornih inženjera malih zemalja da se othrvaju stranoj konkurenciji na domaćem i europskom tržištu? S kojim se sve preprekama i teškoćama suočavaju?

Mr. sc. Črtomir Remec: Smatram da će kvalitetni i poduzetni projektanti i nad-

zorni inženjeri imati dovoljno poslova kod kuće ili u inozemstvu, ako se odluče preseliti. Veliku će prednost imati dobro poznavanje i uporaba eurokodova koji su obvezni u većini zemalja Europske Unije. Za ovlaštene inženjere u EU vrijedi uzajamno priznavanje stručnih kvalifikacija, a u regiji se u okviru inženjerske inicijative za regionalnu suradnju (IIRS) već odvijaju brojne aktivnosti za usklađivanje obrazovanja i zakonskih propisa.

Mr. sc. Črtomir Remec bio je sudionik brojnih stručnih skupova

Kvalitetni i poduzetni projektanti i nadzorni inženjeri imat će dovoljno posla jer za ovlaštene inženjere u EU vrijedi uzajamno priznavanje stručnih kvalifikacija

Umjesto zaključka

Na kraju ovog prikaza kojim smo htjeli nekako obilježiti ulazak Hrvatske u Europsku Uniju, ali i naznačiti što čeka naše građevinare, teško je bilo što dodati jer smo, vjerujemo, ponudili raznovrsna i raznolika stajališta. Stoga svatko iz toga može izvući poneki zaključak, a dobrodošla su i moguća sučeljava oprečnih gledišta.

Sasvim je sigurno da su hrvatski građevinari u vremenima obilja vrlo malo razmišljali o drugačijim vremenima kada prestanu velika ulaganja i da nisu za znatnije promjene okolnosti imali nikakve rezervne poslovne strategije. To je, kako se čini, bio slučaj i u Sloveniji. Takva nepripremljenost zaista čudi jer je građevinarstvo i otprije podložno ciklusima, većim ili manjim uzletima, ali i velikim padovima.

Čini se, također, da su razmišljanja o nekim većim poslovima u inozemstvu zaista nerealna, bez obzira na to što u takvim poslovima hrvatske tvrtke imaju mnogo iskustva. No ti su poslovi najčešće dobivani u vrijeme zajedničke države kada su sve građevinske tvrtke bile višestruko jače i kada su zajedno nastupale s proizvođačima opreme. No ta su tržišta, poput dijela arapskih zemalja ili na prostoru negdašnjeg SSSR-a odavno i čini se zauvijek izgubljena. Preostaje dakle rad u vlastitoj zemlji i u bližoj okolini jer građevinarstvo je uslužna djelatnost kojoj su takva tržišta i prirodna i normalna. Izlazak na daleka tržišta moguć je samo s nekim znatno većim i financijski jačim. Postoji još dakako i prodaja radne snage, što je i dosad bila praksa.

Ostaje samo domaće tržište ili tržište susjednih zemalja, ali bi pritom trebalo pokušati ukloniti sve moguće prepreke po kojima su domaći izvođači u

nepovoljnijem položaju prema stranim izvođačima, bilo po pitanju bankovnih jamstava ili prema propisanim referencijama koje ionako ne mogu steći. Vjerojatno se dio problema može spriječiti licenciranjem, ali možda ne treba bježati ni od nekog tipa nacionalne povlastice, dakako bez narušavanja slobodne tržišne utakmice. Posebno i stoga što takve povlastice, često i bez ikakve propisane norme, postoje i na mnogim drugim tržištima.

Mnogo je prigovora i u nas, a u ovom smo se tekstu uvjerali i u Sloveniji, bilo na postupak javne nabave, pa bi tu zaista nešto trebalo učiniti i ne dopuštati više da propise pišu i donose oni koji nikada nisu sudjelovali u gradnji ni jedne građevine. Isto bi tako trebalo nešto učiniti, ako je uopće moguće, s velikim i praktički nemogućim bankovnim jamstvima. Možda u dogovoru s nekim konzorcijem banaka, a možda i na neki drugi način. Zaista se više ne smije događati nešto što se prepričava kao anegdota da su strani izvođači registrirani u Hrvatskoj, kojih je već priličan broj, u uvjetima opće nelikvidnosti i neplaćanja nisu dolazili investitorima i molili da im se obavljene poslovi plate. Jednostavno bi u matičnoj zemlji podizali zajam (a tamo su kamate niske, najčešće samo dva posto) i potom bi strpljivo čekali da se dug konačno plati, ali su za kašnjenje naplaćivali znatno veću kamatu, ponekad veću i od 15 posto.

